

Wolfgang Stephan Kissel
University of Bremen, Bremen
e-mail: kissel@uni-bremen.de
ORCID: 0000-0003-2600-140X

**EUROPEJSKIE MEMORANDUM
ADAMA JERZEGO CZARTORYSKIEGO *SUR LE SYSTEME
POLITIQUE QUE DEVRAIT SUIVRE LA RUSSIE.*
SEMANTYKA CYWILIZACJI I EUROPEJSKI SYSTEM PAŃSTW
WE WCZESNYM WIEKU XIX
[Tłum. Prof. Monika Tokarzewska]**

ADAM JERZY CZARTORYSKI'S EUROPEAN MEMORANDUM
ON THE POLITICAL SYSTEM THAT RUSSIA SHOULD FOLLOW.
THE SEMANTICS OF CIVILIZATION AND THE EUROPEAN STATE SYSTEM
IN THE EARLY 19TH CENTURY

Abstract

The article presents the memorandum of A. J. Czartoryski in the context of European discussions on the concept of civilization. Czartoryski outlines the idea of a European community and the place that Russia and a reborn Polish-Lithuanian Commonwealth are to occupy within it.

Keywords: Adam Jerzy Czartoryski, Tsar Alexander I, foreign policy, civilization

Słowa kluczowe: Adam Jerzy Czartoryski, car Aleksander I, polityka zagraniczna, cywilizacja

I

Z wstąpieniem na tron cara Aleksandra I w 1801 roku, oświecona, zeuropeizowana szlachta rosyjska wiązała nadzieje na fundamentalne reformy. Już jako następca tronu Aleksander wyrażał bliskość z ideami oświecenia i wysyłał wyraźne sygnały w kierunku reform. Jako car od samego początku znalazł się jednak przed dylematem: z jednej strony zdawał sobie sprawę, że tylko zniesienie pańszczyzny może odnowić Rosję od podstaw; z drugiej strony nie chciał i nie mógł obejść się bez wsparcia szlachty ziemiańskiej. Tak więc wahał się między kursem

mającym na celu zmianę a kursem mającym na celu zachowanie status quo¹. Z tego powodu liczni historycy zwykli dzielić panowanie Aleksandra I na dwa okresy: okres liberalnych reform do Kongresu Wiedeńskiego w 1814/15 r. i okres konserwatywny do 1825 r. Współcześni historycy skłaniają się jednak raczej do dostrzegania współistnienia tendencji konserwatywno-opresyjnych i liberalno-reformatorskich przez cały okres panowania, tendencje te wysuwały się na pierwszy plan w różnym czasie lub przejawiały się w różnym stopniu².

Już jako następca tronu Aleksander zgromadził wokół siebie krąg ludzi, z którymi dyskutował swoje plany dotyczące przyszłej Rosji. W tym kręgu przyjaciół książe Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) zajmował szczególną pozycję jako doradca ds. polityki zagranicznej. Był on potomkiem polsko-litewskiej magnaterii, która miała swoją rodową siedzibę na Wołyniu³. Jego dziadek August Aleksander oraz ojciec Adam Kazimierz Czartoryski, który przejściowo kandydował na polski tron królewski w 1763 r., przyjęli wobec Rosji kurs ostrożnego balansowania. Adam Kazimierz Czartoryski był jednym z przedstawicieli oświecenia w Polsce. Jego syn Adam Jerzy posiadał wybitną wiedzę o europejskim systemie państw oraz rozległą sieć kontaktów wśród arystokracji. Nauczył się doceniać angielski system parlamentarny i monarchię konstytucyjną Wielkiej Brytanii, a wiele jego późniejszych tez na temat europejskiego systemu państwowego zdradza ten właśnie angielski ślad inspiracji. W 1792 r., w końcowej fazie istnienia Rzeczypospolitej, wziął on udział w wojnie z powodu drugiego rozbioru, czyli wojnie o konstytucję 3 maja 1791 r. Początkowo był zatem wyraźnie zaangażowany przeciwko rosyjskiemu panowaniu nad Polską.

Caryca Katarzyna II rozkazała skonfiskować majątki Czartoryskich, grożąc im nie tylko utratą mienia, ale także pozycji społecznej i wpływów politycznych. Izabela Czartoryska wysłała wówczas swoich dwóch synów do Petersburga, gdzie mieli wstąpić na służbę carycy. Wraz z młodszym bratem Konstantym, Adam Czartoryski przybył do Petersburga w 1795 roku, a Katarzyna szybko zwróciła uwagę na nadzwyczajnie utalentowanego Polaka. Otrzymał on stanowisko oficerskie i był preferencyjnie traktowany na petersburskim dworze. Został również przyjęty do kręgu

¹ Przyniosło mu to reputację hipokryty we współczesnej literaturze wspomnieniowej i w starszych rosyjskich badaniach. Por. zwłaszcza Šil'der, Nikolaj Karlovič, *Imperator Aleksandr Pervyj. Ego žizn' i carstvovanie*, SPb. 1897/98.

² Por. w tym sensie np. Hildermeier, *Russland*, s. 706–747 i jego charakterystyka Aleksandra I jako „autokratycznego idealisty”.

³ Na temat aktualnego stanu badań biograficznych zob. J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994 oraz M. Kornat, *Une diplomatie des Lumières*, [w:] *Czartoryski, Essai sur la diplomatie*. Lozanna 2011, s. 359–482.

przyjaciół młodego Aleksandra, najstarszego syna następcy tronu Pawła i wnuka Katarzyny.

Po śmierci Katarzyny car Paweł I wysłał Aleksandra na Sycylię jako ambasadora Imperium Rosyjskiego. Podróżując po Włoszech, Czartoryski położył podwaliny pod ważną kolekcję sztuki, która dziś stanowi centrum Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Po wstąpieniu Aleksandra na tron został odwołany do Petersburga i wszedł do wewnętrznego kręgu władzy jako doradca polityczny nowego cara, w tym jako członek Tajnego Komitetu kierowanego przez reformatora Michaiła Speranśkiego. Od czerwca 1803 r. do czerwca 1806 r. Adam Czartoryski sprawował urząd rosyjskiego ministra spraw zagranicznych bez teki i osiągnął szczyt swoich wpływów politycznych w Imperium Rosyjskim⁴. Krótko przed objęciem urzędu przedstawił strategię polityki zagranicznej skoncentrowaną na sojuszu przeciwko Napoleonowi⁵. Projekt datowany był na marzec 1803 roku i nosił tytuł *Sur le système politique que devrait suivre la Russie*⁶. Car prawdopodobnie przeczytał ten projekt wkrótce potem⁷.

II

Projekt ustrojowy Czartoryskiego wykorzystywał pojęcia i dyskursy oświeceniowe, z którymi car został zaznajomiony przez swego najważniejszego nauczyciela, szwajcarskiego prawnika i polityka Fryderyka Cezara de La Harpe. Czartoryski odwoływał się przede wszystkim do wiodącej w tym dyskursie koncepcji cywilizacji, której głównym aktorem miało być Imperium Rosyjskie. Potęga militarna i polityczna Rosji miała być punktem wyjścia dla nowej idei międzynarodowego systemu państwowego. Wśród głównych wątków pojawiła się również idea pokojowego współistnienia państw, narodów i imperiów, dyskutowana wówczas przez francuskich filozofów oraz wizja sukcesu rynku opartego na podziale pracy, który miał tworzyć dobrobyt poprzez handel i wymianę, po raz pierwszy opisana przez szkockich ekonomistów.

⁴ P.K. Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825* Berkely and Los Angeles 1969, s. 104–150.

⁵ Na temat antynapoleońskiego nurtu myśli Czartoryskiego zob. J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.

⁶ Przypuszczalnie Czartoryski podyktował tekst, por. P. K. Grimsted, *Czartoryski's system for Russian Foreign Policy, 1803, A Memorandum, Edited with Introduction and Analysis*, [w:] *California Slavic Studies* 1970, t. 5, s. 19–92.

⁷ Obszerne wydanie i polskie tłumaczenie wspomnień Czartoryskiego można znaleźć [w:] *Adam Jerzy Czartoryski, Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*. Wybrał, opracował i przypisami opatrzył Jerzy Skowronek, Warszawa 1986, polskie tłumaczenie eseju z 1803 r. z komentarzem znajduje się na s. 504–567.

Czartoryski scharakteryzował pozycję Rosji w Europie w następujący sposób: oto imperium osiągnęło już lub nawet przekroczyło maksimum ekspansji i dlatego powinno skoncentrować się na konsolidacji wewnętrznej. Konsolidację tę podsumował terminem *soins civilisateurs*, czyli „wysiłki cywilizacyjne” lub „wysiłki na rzecz cywilizacji”⁸. Wymagało to ciągłego dążenia do równowagi z Anglią, globalną potęgą morską, która była równa Rosji, a pod pewnymi względami nawet ją przewyższała. Natomiast zachodnie granice Rosji musiały być zabezpieczone przed dwoma „germańskimi” imperiami Prus i Habsburgów, co najlepiej można było osiągnąć zdaniem Czartoryskiego poprzez restaurację Rzeczpospolitej, względnie Korony Polskiej w ramach Imperium Rosyjskiego.

Aleksander był zaznajomiony z nową kluczową dla dyskursu oświecenia koncepcją „cywilizacji”, poprzez lekturę między innymi „Bogactwa narodów” Adama Smitha i „Eseju o historii społeczeństwa obywatelskiego” Adama Fergusona⁹. Postęp nauk przyrodniczych i technologii stworzył podstawy nowego racjonalnego światopoglądu, który ostrej krytyce poddał dawną władzę monarchii i kościoła. Równolegle pojawił się również arsenał pojęć i dyskursów, które na nowo wyrażały świat. Pod koniec XVIII wieku „cywilizacja” stała się centralną kategorią, za pomocą której nowoczesne społeczeństwa formułowały swój własny obraz, początkowo dyskurs ten zyskał popularność we Francji i krajach anglosaskich¹⁰. Termin ten oznaczał zarówno sam proces cywilizacji, jak i wynik tego procesu lub stan ucywilizowania¹¹. Podniesienie standardu życia i poziomu materialnego społeczeństw uznano za równie niezbędne w tym procesie, jak „złagodzenie obyczajów”, tj. ukształtowanie się nowoczesnego rozumienia prawa.

Pomimo licznych form przejściowych między pojęciami kultury i cywilizacji, ta nowsza koncepcja w coraz większym stopniu wchłaniała elementy oświeceniowej, optymistycznej i teleologicznej interpretacji historii¹². Ujmowała ona ludzkość na tle procesu ewolucji od dzikości i przemocy ku pokojowemu rozwiązywaniu konfliktów, a nawet zapewnieniu pokoju globalnego, i postrzegała dobrobyt jak największej liczby

⁸ Tamże, s. 339.

⁹ Wortman, *Scenarios*, t. I, s. 161

¹⁰ Por. J. Fisch, „Zivilisation, Kultur“, [w:] *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*, wyd. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, t. 7, Stuttgart, s. 679–774.

¹¹ Por. J. Starobinski: *Das Wort Zivilisation*, [w:] tenże: *Das Rettende in der Gefahr. Kunstgriffe der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1992, s. 9–65.

¹² R. Koselleck, *Fortschritt*, [w:] *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon der politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, t. 2, Stuttgart 1975, s. 351–423, oraz: R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main 1989.

ludzi jako osiągalny za pomocą racjonalnych środków¹³. Wyraźniej niż jej synonim 'kultura', pojęcie 'cywilizacja' w zachodnim rozumieniu należy do epoki nowoczesnej¹⁴. Ukryte lub jawnie teleologiczne składniki terminu 'cywilizacja' przesłaniały lub rekompensowały utratę aspektu religijnego. Jednocześnie jednak teleologia wiązała termin 'cywilizacja' poprzez zaprzeczenie z jego antonimem 'barbarzyństwo' lub 'stan dzikości', ponieważ to właśnie z ciągle istniejącego niebezpieczeństwa możliwego ponownego popadnięcia społeczeństw w stan barbarzyństwa w dowolnym momencie historii, pomimo wszystkich sukcesów, cywilizacja czerpała swoją legitymizację i dynamikę.

Geneza rosyjskiego terminu 'cywilizacja' dokonywała się w międzykulturowej wymianie z autorami francuskimi i angielskimi, a jednocześnie była nierozzerwalnie związana z ekspansją wieloetnicznego imperium pod rządami Katarzyny II. Jej panowanie było pierwszym, które ujawniło związek między dyskursem cywilizacyjnym a legitymizacją rządów carskich lub imperialnych i konkretnym sposobem sprawowania władzy, na peryferiach imperium, ale także w jego centrum¹⁵. Jednocześnie koncepcja cywilizacji doskonale wpisuje się w oświeceniowy program reform, który realizowała caryca¹⁶. Program ten opierał się m.in. na koncepcjach wychowania, oświaty, poprawy obyczajów i manier, doskonalenia rasy ludzkiej, pacyfikację dzikich ludów czy plemion na granicach imperium¹⁷. W pracach Nikołaja Karamzina już pod koniec XVIII wieku można znaleźć liczne rosyjskie odpowiedniki tych terminów: dla oświecenia – *prosveščenie*, dla edukacji i / lub wychowania – *obrazovanie* względnie *obrazovannost*, dla poczucia odpowiedzialności obywatelskiej *graždan-*

¹³ Na takich założeniach opiera się socjologiczna teoria Norberta Eliasa (1939/1969), por. tenże, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 2 tomy, wydanie 2. Frankfurt am M. 1976.

¹⁴ Por. H.-U. Gumbrecht, *Modern, Modernität, Moderne*, [w:] Koselleck, Reinhart, Conze, Werner, Brunner, Otto (wyd.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch zur politisch-sozialen Sprache*. t. 4, Stuttgart 1978, s. 93–131.

¹⁵ Na temat cywilizacyjnej misji imperium por. A. Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1993 oraz R. Vulpius, (2012), *The Russian Empire's Civilizing mission in the eighteenth century: a comparative perspective*, [w:] *Asiatic Russia*, s. 13–31.

¹⁶ Por. np. I. Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, wydanie 2, London 2003.

¹⁷ Na temat nowego 'zeuropeizowanego' habitusu por. m.in.: C. Kelly, *Refining Russia. Advice Literature, Polite Culture and Gender from Catherine to Yeltsin*, Oxford 2001, o typie zeuropeizowanego rosyjskiego arystokraty por. W.S. Kissel, *Europäische Bildung und aristokratische Distinktion: Zum Habitus des russischen Hochadels im 18. Jahrhundert*. [w:] G. Lehmann-Carli / M. Schippan / B. Scholz / S. Brohm (wyd.), *Russische Aufklärungs-Rezeption im Kontext offizieller Bildungskonzepte (1700–1825)*, Berlin 2001, s. 365–383.

stvennost', dla cywilizowanego współistnienia *obščezitie*, dla wyrafiniowania obyczajów *smjagčenie nrauvov*, dla udoskonalenia obyczajów *uso-veršenstvovanie nrauvov*. Wszystkie te terminy mogą funkcjonować jako częściowe synonimy pojęcia 'cywilizacji' lub 'cywilizacja' może zastąpić te terminy. Najważniejszym antonimem było barbarzyństwo (*varvarstvo*), któremu towarzyszyły synonimy oznaczające przemoc, dzikość, wojnę, nieporządek, konflikt, chaos¹⁸.

Na początku XIX wieku 'cywilizacja' była już mocno zakorzeniona w rosyjskim języku pisanym, ale nadal była zarezerwowana głównie dla autorów z arystokracji, którzy używali tego terminu w celu dyskusowania o europeizacji Rosji i o własnej roli w tym procesie¹⁹. Dwujęzyczność petersburskiej kultury arystokratycznej z jednej strony ułatwiła transfer terminu, ale także spowolniła jego zruszczenie aż do lat 30. XIX wieku.

III

Początek panowania Aleksandra I w 1801 r. był przez jego otoczenie świętowany jako początek ery cywilizacji. Po czterech i pół roku pod rządami nieprzewidywalnego Pawła I, który miał tendencję do podejmowania nagłych i irracjonalnych decyzji, otoczenie Aleksandra podkreślało kontrolowane, cywilizowane atrybuty nowego cara²⁰. Pojęciem kluczowym tych początków był *krotost'* w języku rosyjskim dosłownie 'łagodność'. Oznaczało to empatię, wrażliwość, umiar i łagodność, które miały wyróż-

¹⁸ Por. N. Karamzin, *Pis'ma russkogo putešestvennika*. Izdanie podgotovili Ju. M. Lotman, N. A. Marčenko, D. A. Uspenskij, Leningrad 1987, s. 226–227: „Всякое гражданское общество, веками утвержденное, есть святыня для добрых граждан, и в самом несовершеннейшем надобно удивляться чудесной гармонии, благоустройству, порядку. *Утопия* будет всегда мечтою доброго сердца или может исполниться неприметным действием времени, посредством медленных, но верных, безопасных успехов разума, просвещения, воспитания, добрых нравов. Когда люди уверятся, что для собственного их счастья добродетель необходима, тогда настанет век золотой, и во всяком правлении человек насладится мирным благополучием жизни. Всякие же насильственные потрясения гибельны, и каждый бунтовщик готовит себе эшафот”.

¹⁹ Por. Na ten temat: W.S. Kissel, *Die Anfänge einer Zivilisationskritik in Osteuropa: Čaadaev – Mickiewicz – Puškin*. [w:] Z. Krasnodebski / S.Garsztecki (wyd.), *Sendung und Dichtung. Adam Mickiewicz in Europa*, Hamburg 2002, s. 59–82 oraz tenże: *Vervollkommnung des Menschengeschlechts oder Auslöschung autochthoner Kulturen: Der Dialog über die „christliche Zivilisation“ zwischen Petr Čaadaev und Aleksandr Puškin*. [w:] J.-U. Peters / U. Schmid, *Intelligencija und Imperium. Fallstudien zur russischen Kultur im frühen 19.Jahrhundert*, Zürich 2004, s. 321–344 i tenże: *Im Zeichen der Ambivalenz: Zur Geschichte des russischen Begriffs „civilizacija“ im frühen 19.Jahrhundert*. [w:] P. Thiergen (wyd.), *Russische Begriffsgeschichte*, Köln Weimar Wien 2006, s. 189–203.

²⁰ Hildermeier, *Russland*, s. 706/707 szkicuje podobny obraz.

niać tego cara spośród wszystkich innych. Cechy takie jak skromność, łagodność i pokora mogą być powiązane z semantycznym polem pojęcia „cywilizacji”. Co więcej, *krotost* w znaczeniu pokory ma również konotacje religijne lub chrześcijańskie, co nadawało terminowi znaczenie zbliżone do „cywilizacji chrześcijańskiej”.

Towarzyszył temu fakt, że w 1801 r. car był celebrowany nie tylko jako „człowiek na tronie”, ale wręcz jako „anioł na tronie”, aby wpoić poddanym do świadomości zarówno jego wyniesienie jako monarchy, jak także dobroć i miłość ku ludzkości²¹. Jeśli był ludzki i przystępny jak żaden car przed nim, był również wzorem i przykładem, a przez to ponownie wyjątkiem.

Połączenie dyskursów chrześcijaństwa i cywilizacji doprowadziło w XIX wieku do powstania terminu „cywilizacji chrześcijańskiej” / *civilisation chrétienne*, około 1810 roku można prześledzić tę właśnie kombinację słów. Zgodnie z tym modelem, pisarze i filozofowie, tacy jak Joseph de Maistre, Bonald, Ballanche, Lammenais i François-René Vicomte de Chateaubriand, ale także liberał Guizot, twierdzili, że pojęcie cywilizacji odnosi się do religii chrześcijańskiej, ale także do Kościoła katolickiego. Dyskurs ten podkreślał bliskość chrześcijaństwa i cywilizacji jako nierozzerwalnego związku, tak że cywilizacja poza chrześcijaństwem była lub powinna była być trudna do wyobrażenia²².

Ten językowy i wizerunkowy aspekt pierwszych miesięcy panowania cara Aleksandra sprawił, że stało się ono synonimem cywilizacji chrześcijańskiej w Rosji. W ten sposób Imperium Rosyjskie zyskało pozycję nie tylko ważnej potęgi polityczno-wojskowej, ale także konserwatywnej chrześcijańskiej przeciwwagi dla zachodniego oświecenia, sekularyzacji czy dechrystianizacji. Tendencje oświeceniowe okazały się również wysoce antagonistyczne w Europie Zachodniej i prowokowały w różnym stopniu przeciwne reakcje we Francji, a później w Prusach, imperium Habsburgów, Wielkiej Brytanii. Rosja, ze swojej strony, interweniowała i wpływała na te spory.

Także idee rewolucyjnej walki z europejskimi monarchiami, walki wolności z tyranią wpłynęły na funkcjonowanie pojęcia cywilizacji. We wrześniu 1792 r. wojskom rewolucyjnym udało się powstrzymać armię inwazyjną Cesarstwa pod Valmy. Zwycięstwo nad sprzymierzonymi wojskami europejskich monarchów dało rewolucji francuskiej nową pewność siebie, ale także misję uwolnienia Europy od tyranii. Kolejny etap ekspansji koncepcji cywilizacji zbiegł się z latami rządów Napoleona oraz

²¹ Wortman, *Scenarios*, t. 1, s. 193–214.

²² Derré, J.R., Godille, J., de Montclos, X., Plongeron, B. (wyd.), *Civilisation chrétienne. Approche historique d'une idéologie, XVIIIe-XXe siècles*, Paris 1975, tamże s. 10, n.2 odsyła do pierwszej wzmianki w *Journal des Curés* 1810.

jego atakiem na stary europejski porządek państw. Od roku 1798/99 Napoleon uzasadniał już swoje kampanie wojenne i ekspedycje wyrażoną retoryką cywilizacyjną. Równolegle do tych fundamentalnych zmian w rozumieniu cywilizacji od rewolucji francuskiej do końca panowania Napoleona, pojawił się ruch konserwatywnych intelektualistów, pisarzy i filozofów, którzy sprzeciwiali się świeckim, antyklerykalnym lub otwarcie ateistycznym tendencjom epoki: nie postrzegali chrześcijaństwa jako przestarzałego systemu wierzeń, wypartego przez naukę, a zatem prędzej czy później zbędnego, ale raczej wywodzili z tej religii nową ideę Europy i jej cywilizacji.

Idea „cywilizacji chrześcijańskiej” znalazła również zwolenników w szeregach rosyjskiej szlachty. Stanowiła ona jeden z centralnych punktów odniesienia podczas panowania Aleksandra I. Jego zakrojony na szeroką skalę polityczno-religijny projekt „Sainte Alliance” można również umiejscowić w tych ramach. Pomimo militarnego starcia z Francją, rządy Aleksandra pozostawały bynajmniej nie wolne od wpływu wielkiego przeciwnika. Aleksander orientował się na napoleoński model scentralizowanej administracji, a także na jego misję cywilizacyjną²³. Przez całą pierwszą połowę panowania Aleksandra dyplomatyczna, polityczna, kulturalna i militarna konfrontacja z napoleońską Francją stanowiła stały impuls do przeciwstawienia się temu kontynentalnemu rywalowi własną misją cywilizacyjną. Każdy, kto chciał wziąć udział w (popierającej, jak i później krytycznej) dyskusji na temat reform, musiał również poradzić sobie z pojęciem cywilizacji i użyć go tak skutecznie i przekonująco, jak to tylko było możliwe.

IV

Znajomość idei oświecenia przez Aleksandra, jego program reform i bliskość Czartoryskiego wobec cara sprawiały wrażenie, że tezy memorandum o polityce zagranicznej *Sur le système que devrait suivre la Russie* nie były pozbawione szansy na realizację. Celem było ustabilizowanie polityki wewnętrznej z korzyścią dla obywateli i ustabilizowanie europejskiego systemu państwowego. Czyniąc to, należało respektować uzasadnione prawo państw do samoobrony, ograniczać ekspansjonistyczne tendencje wielkich mocarstw, a tym samym w miarę możliwości unikać konfliktów zbrojnych. Dla Polski miała zaistnieć perspektywa odbudowy państwowości w ramach unii z Rosją.

Dzięki tej koncepcji Czartoryski nadał pojęciu cywilizacji nowe akcenty w kontekście początku XIX wieku. Jego projekt ustrojowy zawiera

²³ Wortman, *Scenarios*, t.1, s. 202.

elementy oświeceniowe, w które wplecione są również idee europejskiego romantyzmu. Uniwersalizmu praw człowieka i prawa do samostanowienia narodów nie da się tu wyraźnie oddzielić od rodzącej się świadomości narodowej. Badacze analizowali ten projekt również jako wczesne ujęcie problemu europejskiej integracji politycznej²⁴. Projekt zawiera elementy teorii politycznej i praktyczne instrukcje działania dla młodego cara.

We wstępie Czartoryski wyjaśnia swoją koncepcję ustroju, którą zawdzięcza francuskiemu oświeceniu. System zarządzania państwem i polityką międzynarodową powinien podlegać możliwie niezmiennym zasadom, których zastosowanie było dostosowywane przez sprawnych polityków do wymogów chwili historycznej. Gabinet angielski stosował taki system od czasów Elżbiety I, co przyczyniło się do stałego wzrostu potęgi Anglii. U jego podstaw zawsze leżał rozwój handlu i rozbudowa floty. Jego praktyczne zastosowanie wymagało sojuszy z Hiszpanią, Austrią, Francją i Prusami, lecz także prowadziło do wojen z tymi samymi mocarstwami, podczas gdy sam system pozostawał niezachwiany.

Podczas gdy stan natury (*état nature*) jest zdeterminowany przez ogólną nieufność i niepewność, państwo dąży do zapewnienia bezpieczeństwa i dobrobytu zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego. Ideę normatywnego uniwersalizmu odnajdujemy w prawie naturalnym na długo przed erą nowożytności. Można odnieść wrażenie, że Czartoryski próbował skonstruować, odwołując się do prawa naturalnego i normatywnego uniwersalizmu wczesnego jeszcze prawa międzynarodowego, podstawę, aby zastosować ją do przypadku Rzeczypospolitej. W ten sposób w Memorandum doszedł on do wniosku, że rozbiory były bezprawne i należało je w jakiś sposób odwrócić.

Projekt ten stawiał na zwrot Rosji w kierunku Europy lub europeizację rosyjskich elit oraz ich wolę i zdolność do odgrywania konstruktywnej roli w stosunkach europejskich. Czyniąc to, Czartoryski zmodyfikował teorie francuskich myślicieli oświeceniowych Monteskiusza, Woltera i Diderota. Od Diderota przejął również koncepcję cywilizacji, która miała odgrywać organizującą i strukturyzującą rolę w jego myśleniu. Postęp oświecenia i cywilizacji przyniósł stabilność, moralność, poszanowanie praw innych. Wprowadził ochronę prawa i sprawiedliwości, i dotyczyło to zarówno jednostek, jak i państw.

Idea cywilizacji z jej potencjałem postępu odpowiada systemowi międzynarodowemu, który powinien być zorganizowany podług hierarchii. Składałby się on z wielkich mocarstw, których potencjał militarny i siłowo-polityczny był z grubsza zrównoważony, oraz z mniejszych mocarstw, które miały znaleźć się pod jego ochroną w celu ustanowienia równowagi.

²⁴ M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity, 1770–1861*, Princeton 1955.

Porównywalny stopień cywilizacji osiągnięty przez państwa europejskie pozwoliłby na utworzenie regionalnych konfederacji.

Dokona się jednak zmiana, gdy na dużej części ziemi powstanie aglomeracja państw składająca się, jak obecnie w Europie od kilku stuleci, z dużej liczby ludów o mniej więcej równej cywilizacji i prowadzących między sobą głęboką i ciągłą komunikację²⁵.

Wyrzeczenie się egoistycznych interesów będzie promować „ugodę społeczną” wewnątrz państw, a także między nimi. Dążenie do dobrobytu większości mieszkańców w większości państw zaowocuje wspólnym dobrem ludzkości. „Oświecenie i cywilizacja muszą wzrastać i rozprzestrzeniać się prawie jednakowo wszędzie...”²⁶. Adam Czartoryski, arystokrata bezprawnie podzielonej Rzeczypospolitej, jako de facto minister spraw zagranicznych Aleksandra I zaprojektował więc system państw, który miał opierać się na pacyfikującej dynamice cywilizacyjnej i po drodze doprowadzić do odbudowy Rzeczypospolitej:

(...) stanie się oczywiste, że cywilizacja, przemysł i handel warunkują się nawzajem. Jeśli jesteś otoczony przez narody o bardzo zacofanej cywilizacji, a co za tym idzie bez podobnych potrzeb, z bardzo przeciętnymi środkami i mające niewiele do zaoferowania w zamian, twój własny przemysł stanie się mniej opłacalny i zmniejszy swoją wartość. (...) Prawdą jest również, że coraz wyższy stopień rozwoju handlu jest wielką zaletą dla kraju; musimy jednak dopuścić współzawodnictwo między narodami²⁷.

Przywracając polską państwowość, Imperium Rosyjskie mogłoby stworzyć wiarygodnego sojusznika na swojej zachodniej granicy, zwłaszcza przeciwko Prusom i Habsburgom, podczas gdy Polska, która pozostawała uciskana, zawsze byłaby niestabilna i ryzykowna dla całego Imperium. Czartoryski zdawał sobie sprawę z ciężaru, jaki polskie rozbiory nałożyły na Rosję. Zamiast jednego słabego sąsiada miała teraz dwóch silnych. Zysk w ludziach i potęgze gospodarczej nie równoważył niebez-

²⁵ Tamże, s. 301. „Mais il en arrivera autrement lorsque sur une grande partie de la terre il existera une agglomération d'États composés, comme à présent en Europe depuis quelques siècles, d'un assez grand nombre de peuples d'une civilisation à peu près égale, et ayant entre eux une communication intime et continuelle”.

²⁶ S. 292. „Il faut que les Lumières et la civilisation augmentent et se répandent partout à peu près également...”

²⁷ S. 299. „(...) il sera évident que la civilisation, l'industrie et le commerce marchent toujours ensemble. Est-on entouré de nations d'une civilisation fort arriérée, et par conséquent sans besoins analogues, avec des moyens très médiocres, et n'ayant que peu d'objets à offrir en échange, votre propre industrie deviendra moins profitable et baissera de valeur. ...Il est aussi vrai qu'un degré toujours plus élevé donc un grand avantage à un pays ; mais il faut laisser agir l'émulation entre les nations”.

pieczonego sąsiedztwa. Dalsze istnienie Polski leżało jego zdaniem w interesie Rosji. Czartoryski całkiem obiektywnie uznał, że panowanie nad Polską oznacza ciężką hipotekę dla Imperium Rosyjskiego; w tej analizie nie kierował się przede wszystkim sympatią do ojczyzny. Znalazł przy tym argumenty, które są aktualne także z perspektywy dzisiejszych historyków²⁸.

W swoim memorandum Czartoryski opowiadał się za ideą swoistej zdominowanej przez Rosję wspólnoty, która obejmowałaby świat słowiański i Balkany. Promował również ideę liberalnego Imperium Rosyjskiego, które funkcjonowałoby jako siła dająca bezpieczeństwo małym sąsiednim państwom, zwłaszcza Polsce. Czartoryski argumentował, że geopolityczna pozycja Rosji miała wiele zalet: nie miała ona już żadnych sąsiadów, którzy mogliby stanowić dla niej naprawdę rzeczywiste zagrożenie, a już sam jej rozmiar musiał odstraszać potencjalnych najeźdźców. Nawet jeśli nie znajdowała się ona pod bezpośrednią presją do działania, bierność byłaby niebezpieczna dla potęgi tej wielkości. Rosja musiałaby zrozumieć swój europejski wymiar i funkcję oraz aktywnie je realizować. Jego uwagi opierały się na oświeceniowej idei nowego pokojowego europejskiego porządku politycznego dla dobra narodów, który chciał położyć kres erze wojen gabinetowych i rozwinąć ideę samostanowienia.

W szkicu z 1803 r. Czartoryski przedstawiał Francję jako dysfunkcyjną potęgę, która zagrażała stabilności budowanego systemu międzynarodowego i jako taka musiała zostać powstrzymana. W momencie powstawania Memorandum Napoleon był jeszcze Pierwszym Konsulem, francuskie zwycięstwo pod Austerlitz i uderzenie na Prusy oraz Austrię nie miały jeszcze miejsca. Kampania rosyjska miała rozpocząć się dopiero za dekadę.

Niebezpiecznym przeciwnikiem Europy było Imperium Osmańskie, które należało wyprzeć z europejskiej ziemi jako barbarzyńskie, zacofane i brutalne, aby ludy południowo-wschodniej Europy mogły uzyskać wolność. W wizji Czartoryskiego należało jeszcze bardziej zminimalizować wpływy tureckie w Europie; opowiadał się on za budową imperiów kolonialnych w celu ochrony handlu i szerzenia oświeconej cywilizacji europejskiej.

Projekt systemu z 1803 r. dowodzi, że w tym czasie Czartoryski mógł mieć nadzieję na dotarcie i przekonanie cara językiem i argumentami dyskursu cywilizacji. Aleksander wciąż był pod wrażeniem wykładów swojego nauczyciela, jego wola reform była wciąż wielka, a wielkie konfrontacje z Napoleonem były wciąż jeszcze sprawą przyszłości.

²⁸ Por. D. Lieven, *Empire. The Russian Empire and its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*, Pimlico 2003, *The Problem of Poland*, s. 271–274.

Jednak stanowiska cara i jego ministra w odniesieniu do treści reformy różniły się znacznie od samego początku. Aleksander miał inaczej interpretować interesy Imperium Rosyjskiego. Przede wszystkim nie chciał rezygnować z przyjaźni z pruskim Fryderykiem Wilhelmem III. Po tak zwanej bitwie trzech cesarzy pod Austerlitz w grudniu 1805 r. i triumfie Napoleona, Konfederacji Reńskiej z 1806 r. pod protektorem Napoleona i rozpadzie Świętego Cesarstwa Rzymskiego, Aleksander dążył do ugody z Napoleonem w Tylży w 1807 r. Inwazja Grande Armée w 1812 r. pokrzyżowała te plany. Po Austerlitz Czartoryski pozostał oficjalnie tylko wiceministrem spraw zagranicznych; prawdopodobnie oficjalne przekazanie stanowiska Polakowi, katolikowi, znanemu zwolennikowi oświecenia i wielbicielowi angielskiej konstytucji nie byłoby do zaakceptowania przez rosyjską elitę władzy.

Od miażdżącej klęski poniesionej przez Rosję i Austrię pod Austerlitz w 1805 r. gwiazda Czartoryskiego podupadała. Car i jego najwyżsi dostojnicy obwiniali polskiego ministra spraw zagranicznych za tę porażkę, a Czartoryski znalazł się w defensywie. Ostatecznie antypruski plan Czartoryskiego z Puław, mający w istocie na celu koniec tego sztucznego państwa, które zniszczyło Polskę, nie powiódł się. Polski historyk Jerzy Skowronek stwierdza porażkę polityki zagranicznej Czartoryskiego²⁹.

Pozycją Czartoryskiego zachwiała taktyka Napoleona, który w mniejszym stopniu, jak się spodziewano, służył sprawie polskiej, a zamiast tego realizował własne interesy mocarstwowo-polityczne i wykorzystywał Polskę do własnych celów. Polskie sympatie dla Napoleona, który wraz z Księstwem Warszawskim dał Polakom przynajmniej namiastkę suwerenności, doprowadziły do militarnego wsparcia Grande Armée przez polskie oddziały – nawet po pierwszej klęsce a także podczas Stu Dni Powrotu. Polscy żołnierze stanęli więc przeciwko wojskom koalicji antynapoleońskiej. Chociaż Czartoryski był z pewnością lojalny wobec cara, nie pomagał już w kształtowaniu imperialnej polityki zagranicznej³⁰. Pozostał jednak wpływowym doradcą przez cały okres panowania Aleksandra I i nadal przyczyniał się do reformy systemu edukacji. Był aktywny jako powiernik Uniwersytetu Wileńskiego.

V

W latach 1814/15 Czartoryski wziął udział w Kongresie Wiedeńskim, ale nie był w stanie wpłynąć na jego wynik. Jego udział był jednak

²⁹ Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje*, s. 315.

³⁰ W. H. Zawadzki *Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes*. [w:] „The Historical Journal”, t. 18, Nr 2 (1975), s. 245–277.

znaczący dla tematu semantyki cywilizacji pod kilkoma względami. Na Kongresie Wiedeńskim dyskurs cywilizacyjny stał się dyskursem przewodnim dla wszystkich aktorów w europejskim systemie państwowym. Ten system państw charakteryzował się wyższością cywilizacji zachodniej i jej „misją cywilizacyjną”, która już wcześniej służyła jako koncepcja przewodnia w dążeniu Napoleona do hegemonii³¹. Tak więc rzeczywisty rezultat rewolucji francuskiej można dostrzec w przejściu od chaotycznego antagonizmu sił do systemu państw, w którym mocarstwa muszą i (z reguły) chcą ze sobą współpracować³². Z tej perspektywy Kongres Wiedeński to narodziny wielobiegunowego porządku światowego – choć pod znakiem nadrzędnej cywilizacji europejskiej. To powiązanie wzmacnia potrzebę starannego oddzielenia cywilizacji od niecywilizacji, ponieważ tylko w ten sposób system może funkcjonować bez przeszkód. Jednocześnie skutkuje to wzmocnieniem i zwielokrotnieniem kolonialistycznych dyskursów legitymizacji. Przez ponad sto lat, od Kongresu Wiedeńskiego do II wojny światowej, koncepcja cywilizacji znajdowała się w centrum europejskiego samorozumienia i ustanowiła międzynarodowy system relacji i hierarchii.

Królestwo Polskie, przywrócone pod zwierzchnictwo Rosji, otrzymało konstytucję, w której tworzeniu uczestniczył Adam Czartoryski. Poszerzenie królestwa kongresowego o dawne ziemie wschodnie Rzeczypospolitej nie doszło do skutku. Sojusz prusko-rosyjski uniemożliwił ponowne powstanie państwa polskiego. Gwarantował monarchii konstytucyjnej autonomiczną politykę wewnętrzną. Terytorium dawnej Rzeczypospolitej zostało jednak trwale podzielone na trzy części, tj. potwierdzono również zabór pruski i austriacki. Uznano jednak narodowość polską (*nationalité*), która dotyczyła również Litwy. Wreszcie, Polska otrzymała konstytucję, wyjątkowy przywilej w Imperium Rosyjskim. Plan przyznania Polsce quasi-autonomicznego statusu został porzucony przez cara po Kongresie Wiedeńskim, chociaż konstytucja została nominalnie utrzymana. Dekadę po kongresie wiedeńskim pogłębiło się wyobcowanie między polskim urzędnikiem a rosyjskim carem, a w 1824 r. zrezygnował on również ze stanowiska kuratora Uniwersytetu Wileńskiego, choć pozostał lojalny wobec Aleksandra I.

W 1826 r. w *De la diplomatie* Czartoryski spisał sumę swoich doświadczeń jako aktywnego polityka, używając języka rodzącej się francuskiej myśli socjologicznej i historiograficznej. Motywami przewodnimi

³¹ Por. z Eric, D. Weitz, *From Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions*, [w:] *American Historical Review* 113:5 (2008) s. 1313–1343.

³² P.W. Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763–1848*, Oxford 1994.

tej relacji są chrześcijaństwo i postęp. Ostatecznym celem polskiego arystokracji było zawsze przywrócenie w pełni suwerennego państwa polskiego w jego starych granicach aż do Dunaju, Berezyny i Dniepru, ale cel ten nie mógł być otwarcie zadeklarowany i można było się do niego zbliżyć jedynie określną drogą. Jego upragnionym partnerem była Anglia, w przeciwieństwie do Prus, które jego zdaniem tylko nasyciły się kosztem Polski i pozostały sztucznym i nieprzewidywalnym państwem.

Po śmierci Aleksandra w 1825 r. sytuacja Polski gwałtownie się pogorszyła; nowy car Mikołaj I nie pochwalał polskich specjalnych praw i szukał pretekstów do ich zniesienia. To właśnie w tym trudnym okresie w latach 1824–27 Czartoryski napisał swój esej, choć niektórzy badacze datują jego powstanie nieco później, pod koniec lat dwudziestych³³.

Pierwsza część przedstawia dyplomację taką, jaka jest, uzupełnioną historycznym ekskursem na temat starożytności; druga część przedstawia dyplomację taką, jaka powinna być; a trzecia część opracowuje środki mające na celu doprowadzenie dyplomacji do jej właściwego celu. Esey po raz kolejny był apelem o dawną Rzeczpospolitą lub o suwerenność państwa polskiego i oferował nową koncepcję stosunków międzynarodowych.

Dzieło zostało opublikowane anonimowo pod tytułem *Essai sur la diplomatie* z podtytułem *Manuscrit d'un philhellène*³⁴. Wybierając ten pseudonim, autor przyłączył się do fali entuzjazmu dla Grecji i ogólnoeuropejskiego poparcia dla greckiej walki o wolność. W ten sposób Czartoryski połączył sprawę polską z europejską, nawet jeśli początkowo nadzieje na to, że stanowisko to zostanie dostrzeżone przez europejską opinię publiczną, musiały być niewielkie.

Rewolucja lipcowa i polskie powstanie listopadowe 1830 r. zepchnęły to anonimowe dzieło, wydane w niewielkiej liczbie egzemplarzy, całkowicie na margines. Dopiero w 1864 r. wydawca Amyot opublikował drugie wydanie z rozdziałem poświęconym kongresowi wiedeńskiemu.

VI

Dla Czartoryskiego powstanie listopadowe, które wybuchło 29 listopada 1830 r., musiało oznaczać koniec jego systemu, nastawionego na zjednoczenie z autokratycznym Imperium Rosyjskim na rzecz Polski.

³³ Hahn dostrzega w eseju „charakterystyczne dla pokolenia Czartoryskiego połączenie idei oświeceniowych i romantycznych”. Por. Hahn, *Außenpolitik*, s.32.

³⁴ *Essai sur la Diplomatie. Manuscrit d'un Philhellène, public par M. Toulouzan.* Paris-Marseille, 1830.

Dlatego początkowo bynajmniej nie opowiadał się po stronie powstańców, ale liczył na lokalne ograniczenie konfliktu, co stało się niemożliwe, gdy włączyły się do niego wojska warszawskie, a następnie sejm. Mikołaj I nie odpowiedział na żaden z postulatów rozszerzenia suwerenności i włączenia ziem wschodnich, zażądał raczej bezwarunkowego poddania się Polaków.

Chociaż Adam Czartoryski był sceptycznie nastawiony do powstania i robił wszystko, aby uniknąć pozorów rewolucji jakobińskiej, był jednak uważany za czołowego polityka. Podobnie jak jego brat Konstanty był przywódcą wojskowym. Obaj bracia musieli uciekać za granicę. Tą ucieczką ponad sześćdziesięcioletni Adam Czartoryski zakończył rosyjski i polski okres swojego życia i rozpoczął trzydziestoletnie wygnanie. Po powstaniu 1830/31 r. Polska została poddana szczególnie surowym restrykcjom ze strony rosyjskiej autokracji, z tendencją do ich zaostrzania, która miała trwać do końca imperium carskiego.

W kolejnym pamiętniku, *Mémoire sur les affaires de la Pologne* z 1832 r., Czartoryski analizuje niekorzystną sytuację, w jakiej znalazło się Imperium Rosyjskie po stłumieniu polskiego powstania z lat 1830/31. Mimo braku aktywnego wsparcia dla powstańców ze strony europejskich mocarstw, opinia publiczna postrzegała Rosjan jako „urodzonych wrogów cywilizacji”.³⁵ Ponieważ Rosja koncentrowała się wyłącznie na swojej sile militarnej i sukcesach wojennych, *esprit progressif de civilisation* musiał w jej oczach stanowić zagrożenie dla jej dalszego istnienia. W jej naturze jest kontynuować ekspansję: „Rosja nie jest w stanie powstrzymać swoich ingerencji. Jest to dla niej konieczne ze względu na jej militarizm i niebezpieczeństwa, jakie postrzega dla siebie ze strony Europy, ze strony postępowego ducha cywilizacji. Narodowa samoocena Rosjan koncentruje się wyłącznie na duchu wojownika. Rosjanie znajdują w reputacji swojej armii i w osobistych korzyściach, jakie każdy czerpie z zawodu zbrojnego, rekompensatę za wszystko, czego im brakuje pod względem instytucji i wewnętrznego dobrobytu”³⁶.

³⁵ „Les ennemis nés de la liberté et de la civilisation”, Hahn s. 262.

³⁶ Cytat za: Hahn, *Außenpolitik*, s. 192. „La Russie ne peut s'arrêter dans ses empiétements. Il y a pour elle nécessité de marcher en avant, nécessité provenant de sa constitution toute militaire et des dangers dont la menace de la part de l'Europe, l'esprit progressif de civilisation. L'amour-propre national des Russes est tourné exclusivement vers l'esprit guerrier. Les Russes trouvent, dans la réputation de leur armée et dans les avantages personnels que chacun se promet du métier des armes, une compensation à tout ce qui leur manque en fait d'institutions et de prospérité intérieure”.

VII

Wnioski i perspektywy można sformułować następująco: Adam Czar-toryski był pierwszym arystokratą w służbie Imperium Rosyjskiego, któ-ry pisał traktaty z wyraźnym odniesieniem do koncepcji cywilizacji. Jego twórczość polityczna oraz refleksje nad prawem i polityką międzynaro-dową obejmowały epokę późnej Rzeczypospolitej aż po okres Wielkiej Emigracji³⁷.

W swoim projekcie *Sur le système politique que devrait suivre la Rus-sie* z 1803 r. nadal chciał oddać Imperium Rosyjskie w służbę cywili-za-cji. Projekt ów należał do kontekstu optymistycznego oświecenia, które wierzyło, że nieograniczony postęp jest możliwy również w dziedzinie sto-sunków międzynarodowych. Pojawienie się koncepcji cywilizacji zbiega się z pojawieniem się międzynarodowych struktur porządku. Akcentuje to takie aspekty pola semantycznego jak zachowanie pokoju/stabilno-ści, kontrola i planowanie państwa, społeczeństwa i gospodarki. Pole semantyczne tego terminu reaguje na zmiany tak zwanego 'czasu sio-dła' (*Sattelzeit*), który obejmował wojny rewolucyjne, epokę napoleońską, Kongres Wiedeński i początek ery państw narodowych.

Zgodnie z tą koncepcją Rosja osiągnęła maksimum ekspansji teryto-rialnej. Postęp cywilizacyjny wymagał teraz, aby Polska została przywró-cona jako niepodległe państwo w celu ustabilizowania Imperium Rosyj-skiego wewnątrz i zewnątrz oraz zintegrowania go z europejskim koncertem mocarstw. Ale już w następnych latach koncepcja ta zosta-ła zniszczona przez szybką ekspansję Francji pod rządami Napoleona. Po zwycięstwie nad wojskami austriackimi i rosyjskimi pod Austerlitz w 1805 r. cesarz Francuzów rościł sobie prawo do hegemonii nad Europą kontynentalną. Nadzieje Czar-toryskiego na przekonanie cara do swoich planów przywrócenia Rzeczypospolitej zostały rozwiane. Nieuniknione starcie imperium zachodniego i wschodniego nie pozostawiło miejsca na polskie państwo buforowe. Imperialne ambicje Napoleona z kolei zawio-dły z powodu Rosji; pełen strat odwrót Grande Armée po spaleniu Mo-skwy zasygnalizował koniec epoki napoleońskiej już w 1812 roku.

Kongres Wiedeński 1814/15 zreorganizował Europę bez uwzględnie-nia koncepcji Czar-toryskiego. Tak więc w latach dwudziestych Czar-tory-ski przeszedł drogę od pełnego nadziei współtwórcy nowego układu sił do rozczarowanego analityka Europy doby Restauracji. W tej Europie Polsce odmówiono własnego państwa narodowego, ale Rosja stopniowo stawała się konserwatywną przeciwwagą dla zachodniej nowoczesności, repre-zentując pozycje anty-oświeceniowe i antycywilizacyjne. Wraz z militar-nym stłumieniem polskiego powstania, wojną przeciwko Polsce w latach

³⁷ Hahn, s. 39–244.

1830/31, Rosja znalazła się nawet poza cywilizowanym światem, jak to ujął w swojej ostatecznej diagnozie Czarotoryski.

Z biografii i twórczości Czarotoryskiego można wyczytać kilka krzyżujących się wątków. Przedstawiają one wzajemne przenikanie się Polski i Rosji na początku XIX wieku. Tymczasowy wpływ Czarotoryskiego na cara i politykę zagraniczną był również przykładem praktyk rządzenia wieloetnicznym imperium, w którym szlachta podbitych prowincji mogła być dokooptowana i zaangażowana w sprawy państwa. Jednak cezury z lat 1806/7, 1814/15 i wreszcie 1824 i 1830 pokazują również, że natariała ona na coraz ciaśniejsze granice.

Bibliografia:

- Šil'der N.K., *Imperator Aleksandr Pervyj. Ego žizn' i carstvovanie*, SPb. 1897/98.
- Skowronek J., *Adam Jerzy Czarotoryski 1770–1861*, Warszawa 1994 oraz Kornat, Marek, *Une diplomatie des Lumières*, [w:] *Czarotoryski, Essai sur la diplomatie*. Lozanna 2011, s. 359–482.
- Grimsted P.K., *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825*, Berkely and Los Angeles 1969, s. 104–150.
- Skowronek J., *Antynapoleońskie koncepcje Czarotoryskiego*, Warszawa 1969.
- Grimsted P.K., *Czarotoryski's system for Russian Foreign Policy, 1803, A Memorandum, Edited with Introduction and Analysis*, [w:] „California Slavic Studies” 1970, t. 5, s. 19–92.
- Czarotoryski A.J., *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*. Wybrał, opracował i przypisami opatrzył Jerzy Skowronek, Warszawa 1986, polskie tłumaczenie eseju z 1803 r. z komentarzem znajduje się na s. 504–567.
- Fisch J., „Zivilisation, Kultur“, [w:] *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*, wyd. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, t.7, Stuttgart, s. 679–774.
- Starobiński J., *Das Wort Zivilisation*, [w:] tenże: *Das Rettende in der Gefahr. Kunstgriffe der Aufklärung*, Frankfurt a. M. 1992, s. 9–65.
- Koselleck R., Fortschritt, [w:] *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon der politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Tom 2, Stuttgart 1975, s. 351–423.
- Koselleck R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main 1989.
- Norbert E., *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 2 tomy, wydanie 2., Frankfurt a. M. 1976.
- Gumbrecht H.-U., *Modern, Modernität, Moderne*, [w:] Koselleck, Reinhart, Conze, Werner, Brunner, Otto (wyd.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch zur politisch-sozialen Sprache*. T. 4, Stuttgart 1978, s. 93–131.
- Kappeler A., *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1993 oraz Vulpius, Ricarda (2012), *The Russian Empire's Civilizing mission in the eighteenth century: a comparative perspective*, [w:] „Asiatic Russia”, s. 13–31.
- Madariaga I., *Russia in the Age of Catherine the Great*, wydanie 2, London 2003.
- Kelly C., *Refining Russia. Advice Literature, Polite Culture and Gender from Catherine to Yeltsin*, Oxford 2001.

- Kissel W.S., *Europäische Bildung und aristokratische Distinktion: Zum Habitus des russischen Hochadels im 18. Jahrhundert*. [w:] G. Lehmann-Carli / M. Schippan / B. Scholz / S. Brohm (wyd.), *Russische Aufklärungs-Rezeption im Kontext offizieller Bildungskonzepte (1700–1825)*, Berlin 2001, s. 365–383.
- Karamzin N., *Pis'ma russkogo putešestvennika*. Izdanie podgotovili Ju. M. Lotman, N. A. Marčenko, D. A. Uspenskij, Leningrad 1987, s. 226–227.
- Kissel W.S., *Die Anfänge einer Zivilisationskritik in Osteuropa: Čaadaev – Mickiewicz – Puškin*. [w:] Z. Krasnodębski / S. Garsztecki (wyd.), *Sendung und Dichtung. Adam Mickiewicz in Europa*, Hamburg 2002, s. 59–82.
- Kissel W.S., *Vervollkommnung des Menschengeschlechts oder Auslöschung autochthoner Kulturen: Der Dialog über die „christliche Zivilisation“ zwischen Petr Čaadaev und Aleksandr Puškin*. [w:] J.-U. Peters/U. Schmid, *Intelligencija und Imperium. Fallstudien zur russischen Kultur im frühen 19. Jahrhundert*, Zürich 2004, s. 321–344.
- Kissel W.S., *Im Zeichen der Ambivalenz: Zur Geschichte des russischen Begriffs „civilizacija“ im frühen 19. Jahrhundert*. [w:] P. Thiergen (wyd.), *Russische Begriffsgeschichte*, Köln Weimar Wien 2006, s. 189–203.
- Derré J.R., Godille, J., de Montclos, X., Plongeron, B. (wyd.), *Civilisation chrétienne. Approche historique d'une idéologie, XVIIIe-XXe siècles*, Paris 1975.
- Kukiel M., *Czartoryski and European Unity, 1770–1861*, Princeton 1955.
- Lieven D., *Empire. The Russian Empire and its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*, Pimlico 2003, *The Problem of Poland*, s. 271–274.
- Zawadzki W.H., *Prince Adam Czartoryski and Napoleonic France, 1801–1805: A Study in Political Attitudes*. [w:] *The Historical Journal*, t. 18, Nr 2 (1975), s. 245–277.
- Weitz E.D., *From Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions*, [w:] „American Historical Review” 113:5 (2008), s. 1313–1343.
- Schroeder P.W., *The Transformation of European Politics, 1763–1848*, Oxford 1994.
- Czartoryski A.J., *Essai sur la Diplomatie. Manuscrit d'un Philhellène, public par M. Toulouzan*, Paris-Marseille, 1830.